

Sigmund Freud: sceptisch ten opzichte van de verworvenheden der vrouwenbeweging

BIJDRAGE

Psychoanalyse, feminisme en vrouwengeschiedenis : een vruchtbare driehoeksverhouding ?

Gita Deneckere, Universiteit Gent

Psychoanalyse, een vrouwengeschiedenis

Als historici kunnen we alleen maar watertanden bij de gedachte aan de geschiedenissen van en over vrouwen die de psychoanalyticus van op de divan te horen krijgt. Wat een analysant uit de doeken doet, is als een schier onuitputtelijke bron, maar helaas exclusief voor de gespitste oren van de analyticus bestemd. Sterker, de speciale verhouding tussen analysant en analyticus levert een discours op dat uitsluitend binnen die verhouding gedijen kan. Is er tussen vrouwengeschiedenis en psychoanalyse dan alleen een exclusiviteitsrelatie mogelijk, waarbinnen een vrouw haar particuliere levensgeschiedenis aan een analyticus toevertrouwt (of waarbinnen een man openhartig over de vrouwen in zijn leven vertelt) ?

Wat zouden de analisten toch aanvangen met al die geheimen, hersenspinsels, dromen, intimiteiten, herinneringen en amoureuze ontboezemingen ? De muren van het kabinet van de analyticus hebben weliswaar geen oren, maar toch lekt één en ander van hun duistere praktijk uit, in de psychoanalytische theorie bijvoorbeeld.

De vraag die we ons hier stellen is de volgende : kan de vrouwengeschiedenis iets met de theorie

van Sigmund Freud en zijn discipelen aanvangen ? Deze vraag is ambitieus; dit artikel is er slechts een essayistische en uiteraard onvolledige uitwerking van, geschreven door een geïnteresseerde leek. Eerst en vooral moeten we de volgende, belangrijke kanttekening maken. Freud was een zoekende, creatieve geest in die zin dat hij het onbewuste exploreerde en dat zijn werk derhalve continu "in progress" was, met de daaraan inherente zij- en dwaalsporen. De geschiedenis van zijn psychoanalyse volgt dan ook een welhaast even avontuurlijk en meanderend parcours als elke particuliere analyse die kundig gevoerd wordt. De postfreudianen hebben de freudiaanse begrippen uit hun historische evolutie gelicht en er doodoeners van gemaakt. Het is Jacques Lacan ⁽¹⁾ geweest die, in plaats van het freudiaanse gedachtengoed te laten vastroesten, vanaf de jaren vijftig een *retour à Freud* heeft bewerkstelligd die de erfenis laat renderen ⁽²⁾.

De praktijk waarbij psychoanalytische begrippen te pas en te onpas op de geschiedenis "geplakt" worden, lijkt mij in het verlengde van de kritiek op de postfreudianen weinig interessant of verhelderend. De Franse historicus en psychoanalyticus Michel de Certeau formuleerde zijn bedenkingen bij dit soort "toepassing" van de psychoanalyse in de historiografie als volgt :

Un certain nombre de travaux, aussi bien en ethnologie qu'en histoire, montrent que l'usage des concepts psychanalytiques risque de devenir une nouvelle rhétorique. Ils se muent alors en figures de style. Le recours à la mort du père, à l'Oedipe ou au transfert, est bon à tout. Ces "concepts" freudiens étant supposés utilisables à toutes fins, il n'est pas difficile de les piquer sur les régions obscures de l'histoire. Malheureusement, ils ne sont plus que des outils décoratifs s'ils ont seulement pour objet de désigner ou de couvrir pudiquement ce que l'historien ne comprend pas. Ils circonscrivent l'inexpliqué; ils ne l'expliquent pas. Ils avouent une ignorance. On les case là où une explication économique ou sociologique laisse un reste. Littérature de l'ellipse, art de présenter les déchets, ou sentiment d'une question, oui; mais analyse freudienne, non⁽³⁾.

Het is natuurlijk de vraag of een freudiaanse analyse van historische teksten en lang geleden overleden figuren wel mogelijk is. Je kunt Clio immers niet op de divan leggen, om het met de woorden van de psychohistoricus Peter Gay te zeggen⁽⁴⁾. De "overdracht" van de analysant op de analyticus zoals die in een kuur tot stand komt, is bij de analyse van historische teksten afwezig. De betrokkenen kunnen geen weerwerk bieden aan de interpretaties die de historicus aan hun leven geeft. Er is wel sprake van "tegenoverdracht": de historicus herkent zich in de figuur waarvan hij de motieven ontleedt of projecteert zijn eigen (onbewuste) verlangens op het verleden dat hij bestudeert. In die zin is het concept van de overdracht zoals het door Freud is uitgewerkt reeds bijzonder nuttig als instrument van historische kritiek.

Het is hier niet de plaats om uitvoerig stil te blijven staan bij de pro's en contra's van het gebruik van psychoanalytische inzichten in de historiografie. Daar is al redelijk veel over geschreven⁽⁵⁾.

Waar de geschiedwetenschap nood heeft aan een theorie, om niet in antiquarisme, relativisme of eclecticisme te vervallen, kan de psychoanalyse misschien een verrijking betekenen. Theorie is wat dat betreft geen doel op zich, maar een onmisbaar instrument om één en ander aan het licht te

brenge(n), hoe partieel en fragmentarisch ook. Geen enkele theoretische bril kan de historicus alles laten zien. Geschiedenis en psychoanalyse zijn echter wel verwante kenpraktijken, omdat rekening gehouden wordt met de tijdsdimensie en het particuliere en het detail een belangrijke rol (kunnen) spelen. Ook houden beide wetenschappen er een bijzondere relatie met hun bronnen op na. Eén van de interessante aspecten van Freuds theorie is precies dat de klinische praktijk er de belangrijkste inspiratiebron van vormt. Freud creëerde de psychoanalyticus als antwoord op het onbevredigbare verlangen of de "hysterie" van vele vrouwen (én mannen) rond de eeuwwisseling. Zijn inzichten werden hem dan ook vaak ingefluisterd door zijn "hysterische" patiëntes. Tot Freuds beroemdste gidsen kunnen zeker Anna O. (Bertha Pappenheim), Dora (Ida Bauer), Lou-Andréas Salomé, Jeanne Lampl-de Groot, Helene Deutsch, Joan Rivière, Marie Bonaparte en zijn dochter Anna Freud gerekend worden. Zoals bekend behoort het tot de "rites de passage" van de psychoanalyse dat de eigen analyse het koninginnestuk van de analytische vorming is. Een groot aantal van Freuds patiëntes hebben de stap van divan naar leunstoel gezet. Ook veel van zijn minder orthodoxe volgelingen met naam en faam zijn van de vrouwelijke sekse: Karen Horney, Melanie Klein, Hanna Segal, Françoise Dolto, Julia Kristeva, Luce Irigaray, Dorothy Dinnerstein, Nancy Chodorow, Carol Gilligan, Jessica Benjamin,...⁽⁶⁾. *Women always make the best psychoanalysts - until they fall in love, and then they make the best patients*, klinkt het in Alfred Hitchcocks *Spellbound*. Men kan deze woorden misschien ook omdraaien: vrouwen zijn de beste patiëntes, tot ze niet meer verliefd zijn - dan worden ze de beste analisten. In elk geval zijn er meer vrouwelijke theoretici en praktijkvoerende analistes dan in om het even wèlk ander intellectueel beroep.

Maar laten we naar ons uitgangspunt terugkeren: de vraag naar de bruikbaarheid van de psychoanalyse voor de vrouwengeschiedenis. Die vraag is

zoals gezegd veel te omvattend om er binnen het bestek van dit artikel ook maar eens schijn van antwoord op te geven. Het gaat ons hier minder om een review van concrete toepassingen ⁽⁷⁾ dan om de manier(en) waarop historici zich tegenover de psychoanalyse kunnen verhouden. Laten we dus even over het muurtje van het eigen vakgebied kijken om een glimp op te vangen van de vrouw zoals die uit de psychoanalyse tevoorschijn komt. Interessante basiswerken van lacaniaanse landgenoten zijn in dit verband *Que veut une femme?* door Serge André en het hoger geciteerde boek van Paul Verhaeghe *Tussen hysterie en vrouw. Van Freud tot Lacan: een weg door honderd jaar psychoanalyse* ⁽⁸⁾. Het is vooral in het laatste werk, waarin de historische dimensie goed uit de verf komt, dat we met het oog op dit artikel onze mosterd haalden. Maar eerst voeren we een derde gesprekspartner ten tonele, namelijk "het" feminisme, noodgedwongen abstractie makend van de vele gezichten van het feminisme.

Het feminisme als advocaat van de duivel

Het inzicht dat "duel" relaties ⁽⁹⁾ onvruchtbaaren zelfs dodelijk zijn voor de subjectwording, d.w.z. het ontstaan van een eigen verlangen bij een mensenkind, kan als een hoeksteen van de psychoanalyse beschouwd worden. Er moet een derde in het spel zijn om zich als subject te kunnen positioneren en creativiteit mogelijk te maken. Dit inzicht is terug te voeren op de oedipale driehoek, waarin de vader de duele verhouding of de symbiose tussen moeder en kind dient te doorbreken om het kind toe te laten zich in de symbolische orde in te schrijven.

De vrouwengeschiedenis van het einde van de twintigste eeuw is zowel aan het feminisme als aan de psychoanalyse schatplichtig. Ofschoon de vergelijking met de oedipale driehoeksverhouding uiteraard mank loopt, zou men kunnen stellen dat de vrouwengeschiedenis zich tegenover

die twee "ouders" moet positioneren (om zich er uiteindelijk van te emanciperen), wil ze zich een eigen weg zoeken. Zo'n eigen weg lijkt mij in elk geval vruchtbaarder dan een relatie van dienstbaarheid of tweestrijd.

Wat er ook van zij, de verhouding tussen psychoanalyse en feminisme is van in den beginne hoogst ambivalent en controversieel geweest. Het moeilijkst te slikken is zonder twijfel het freudiaanse concept van de "penisnijd", dat deel uitmaakt van Freuds castratietheorie. In telegramstijl komt die theorie op het volgende neer. Het kleine meisje ontdekt dat haar iets ontbreekt en zal daar haar verdere leven naar verlangen (cfr. de dubbelzinnigheid van "envie" in het Frans), zonder dat de oorsprong van het verlangen later nog heel duidelijk is. Het verlangen verschuift immers gedurig naar andere benijdenswaardige bezittingen. Het vrouwelijke geslacht laat zich volgens Freud dus slechts negatief definiëren ten opzichte van het mannelijke, waar er "iets" te zien is, daar waar er bij het meisje op het eerste gezicht niets is. Dat het visuele hierbij centraal staat, heeft te maken met het feit dat hij ons terugvoert naar de kindertijd, toen het zien of de scopische pulsie van primordiale betekenis was ⁽¹⁰⁾.

De feministische kritiek ligt voor de hand: vrouwen zijn geen mislukte mannen! De freudiaanse penisnijd wordt herkauwd en herkauwd, maar niet geslikt. Zo worden in een recent nummer van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* vier publicaties besproken waarin de gespannen omgang van feministische auteurs met de psychoanalyse opnieuw aan de orde is. De vraag van de recensente is of het "rampzalige scenario" dat Freud voor de vrouwen schreef, herschreven kan worden en of de psychoanalyse "omgevormd" kan worden "tot een voor vrouwen acceptabele theorie", die niet langer vastloopt op het "fnui-kende noties als tekort, gebrek en penisnijd" ⁽¹¹⁾. Het lijkt mij evenwel niet aan te bevelen, zelfs niet nodig de psychoanalyse "bij te stellen" of derwijze "aan te passen" dat de vrouwen er minder bekaaid afkomen. De kritiek is immers voor een deel te

wijten aan een oppervlakkige en bevooroordeelde kennisname van de psychoanalytische theorie, die ten onrechte als een statisch meesterdiscours over de vrouw opgevat wordt.

Waarschijnlijk struikelen sommige feministen minder over de penisnijd en de castratie dan over een vermeende hiërarchisering van de seksen in Freuds geschriften. Ofschoon bepaalde teksten niet wars zijn van klassieke stereotyperingen, tracht Freud de minderwaardigheidsgevoelens van zijn patiëntes te *analyseren* in plaats van de inferioriteit als essentieel voor het vrouw-zijn als uitgangspunt te nemen. Voor zijn analyse keert hij terug naar de kindertijd, vanuit de overtuiging dat de infantiele theorieën over de seksualiteit en het geslachtsverschil hun sporen hebben nagelaten in de denk- en droomwereld van de volwassene, ook al is die zich daar niet direct van bewust. De castratie is een kinderlijke uitleg voor het geslachtsverschil⁽¹²⁾. Freud zal daarop voortbordurend de misogynie uit het "narcisme van de kleine verschillen" verklaren. De narcistische, met minachting getinte afwijzing van de vrouw door de man wordt afgeleid uit de invloed van het castratiecomplex op diens oordeel over de vrouw, die anders vreemd en vijandig overkomt⁽¹³⁾.

De feministen en andere commentatoren die Freuds opvattingen over vrouwelijkheid aanvechten, gaan voorbij aan de complexiteit daarvan. Zo wordt zijn redelijk ingewikkelde conceptualisatie van de bisexualiteit van de mens gereduceerd tot de simpele polarisatie tussen actief=mannelijk en passief=vrouwelijk, waarbij de anatomie de ogenschijnlijke verklaring levert. Bovendien wordt "al het andere" waarover Freud naar eigen zeggen zijn oordeel moest "opschorten" over het hoofd gezien. Het raadsel van de vrouwelijkheid intrigeerde hem, maar hij bekende dat zijn weten "beslist onvolledig en fragmentarisch" was. Lezers die meer wilden weten, adviseerde hij "te rade te gaan bij hun eigen levenservaring of zich tot de dichters te wenden, of te wachten totdat de wetenschap u grondiger en samenhangender informatie kan

verschaffen"⁽¹⁴⁾. Toch oordeelde Freud bij tijd en wijle wél over de vrouwelijke psyche. Zo zou het Über-ich of het geweten bij de vrouw minder sterk ontwikkeld zijn, omdat de vrouw als gecastreerd wezen minder onderhevig is aan de castratieangst. Ook de verbinding van vaders met de cultuur en moeders met de natuur is voor feministen begrijpelijkerwijze één van de stenen des aanstoots in de psychoanalytische theorie. Daartegenover positioneert de psychoanalyse zich als een praktijk die uitsluitend met en op de taal opereert en vrouwelijke subjecten niet anders "behandelt" dan mannelijke. Er wordt soms zelfs geopperd dat de psychoanalyse veruit de enige sociale band is waarbinnen de vrouw als spreekwezen erkenning krijgt.

Freud zag de gelijkheid tussen mannen en vrouwen niet als een na te streven ideaal. Misschien vond hij het mannelijk statuut niet zo begerenswaardig? In ieder geval moest men zich niet van de wijs laten brengen door "de protesten van feministen die een volkomen gelijkheid van de seksen in positie en waarde willen doordrukken"⁽¹⁵⁾. Hij meende dat de gelijkheid tussen de seksen onmogelijk was omdat mannen en vrouwen elk een andere rol hebben in de procreatie. Freud stond ook sceptisch ten opzichte van de verworvenheden van de vrouwenbeweging. In 1906 verklaarde hij bijvoorbeeld: "Een vrouw kan niet terzelfdertijd geld verdienen en kinderen grootbrengen. In elk geval profiteren de vrouwen als geheel in geen geval van de moderne vrouwenbeweging; hoogstens een paar"⁽¹⁶⁾. Toch was Freud één van de eersten om de intellectuele ontplooiing van vrouwen toe te juichen én aan te moedigen. De psychoanalyse wordt niet voor niets een vrouwelijk beroep genoemd. Men mag wel niet over het hoofd zien dat de psychoanalyse, die de vrouw als denkend en sprekend wezen ruimte geeft, haar daarom niet ophemelt of idealiseert.

La femme n'existe pas

Was Freud een fallocratisch en patriarchaal kind van zijn tijd? Die vraag lijkt ons niet zo interessant als zijn interesse in het vrouwelijke en het feit dat hij het problematische van de vrouwelijkheid onder ogen zag: *Was will das Weib?* In een tijd van kolonisatie en imperialisme begon Freud aan de exploratie van wat hij later het "duistere continent" zou noemen. Was dit een opzettelijke mystificatie? Wellicht niet. Freud zag in dat vrouwen, in tegenstelling tot (sommige) mannen, niet voor één gat te vangen zijn. Lacan zou daar *La femme n'existe pas* van maken, een schandaalverwekkende uitspraak, die heel wat feministen heeft doen steigeren. Freud had de vinger gelegd op de onmogelijkheid om het vrouwelijke op een eenduidige wijze te definiëren. Lacan formuleerde dit een beetje sterker door *La femme* te schrijven, maar, wat belangrijker is, hij heeft die formule terzelfdertijd trachten te gronden in een theorie die - explicieter dan bij Freud het geval was - de taal en de symbolische orde centraal plaatst. Op die manier kon de penisnijd losgekoppeld worden van de anatomie: het gaat niet om de penis als orgaan, maar om de fallus als betekenaar... van het tekort. Het is onmogelijk Lacan theorie in verband met de fallus beknopt weer te geven⁽¹⁷⁾. Enkel dit: Lacans fallus kan onrechtstreeks als een antwoord op de feministische kritiek op de penisnijd beschouwd worden. Meisje en jongen zijn allebei aan de castratie onderworpen, wat bij Lacan altijd neerkomt op de castratie van de moeder. Als alles goed gaat, lijkt de vader te bezitten wat de moeder als gecastreerd wezen verlangt: hij representeert de fallus, die niemand echt heeft. Liefde is geven wat men niet heeft. Als er iets fout loopt en de vaderfunctie niet geïnstalleerd wordt, probeert het kind het tekort van de moeder op te vullen. Lacan vat de castratie dus in positieve zin op, als voorwaarde voor de subjectwording en het eigen verlangen. Dat verlangen heeft echter een prijs: het subject raakt met de intrede in de symbolische orde verdeeld

door de taal. De paradijselijke staat van het volledige genieten is onherroepelijk voorbij, want de vader is als verbiedende instantie of representant van de wet tussengekomen. Het kind moet uit het paradijs verdreven worden, opdat het eigen stapjes in de wereld kan zetten. Het verlangen naar het verloren paradijs, dat zonder het verlies eenvoudigweg niet zou kunnen ontstaan, kan men op sociaal vlak in verschillende gedaanten terugvinden. De nostalgie naar de pre-oedipale oertijd zonder tekort kan zich bijvoorbeeld richten op het vaak als paradijselijk beschouwde matriarchaat. Er wordt in dit verband gesteld dat antropologen geen echte bewijzen gevonden hebben van een werkelijk bestaand matriarchaat, alleen mythen en verhalen⁽¹⁸⁾.

In het spoor van seksuele differentie terug naar het paradijs?

Het egalitaristische feminisme is een dochter van de Verlichting en het marxisme. Gedeeltelijk onder invloed van de psychoanalyse is vanaf de jaren zestig meer aandacht voor de seksuele verschillen gekomen. Hiermee ging een herwaardering van het vrouwelijke in de filosofie samen, wat we kunnen merken aan de opbloei van de genderstudies overal ter wereld. In de geschiedschrijving duikt de naam van Joan W. Scott op als typevoorbeeld van de tot het poststructuralisme bekeerde marxiste⁽¹⁹⁾.

Een bepaalde stroming binnen het feminisme is vanaf eind de jaren zestig, begin de jaren zeventig toenadering beginnen zoeken tot de psychoanalyse, als vaandeldrager van het geslachtsverschil. Het standaardwerk van Juliet Mitchell *Psychoanalysis and Feminism* uit 1974 staat model voor die toenaderingspoging: het feminisme moest de psychoanalyse inschakelen voor "het goede doel", namelijk een theorie over het seksuele verschil in de patriarchale maatschappij, ten einde de onderdrukking van de vrouw en het vrouwelijke te verklaren. Freud kon niet langer onder tafel geveegd

worden. Mitchell toont op welke punten Freud volgens haar "verkeerd" gelezen was door feministen. Ze stelt voor feminisme en psychoanalyse te "verenigen" tot een theorie waarbij man en vrouw elk met hun eigen subjectieve positie aan de kant van de cultuur geplaatst worden. Mitchell beschouwt de psychoanalyse als de beste remedie tegen essentialistische opvattingen over de vrouwelijkheid. De penisnijd moet het in haar ogen wel afleggen tegen de sociale condities van vrouwen in de patriarchale maatschappij, wil men vrouwelijke minderwaardigheidsgevoelens verklaren ⁽²⁰⁾.

In het voetspoor van Lacan zou de feministische analytica Luce Irigaray van *La femme La/une femme* maken en daarmee het particuliere van de vrouwelijkheid onderstrepen. Met Irigaray zitten we volop in het differentietendenken van het poststructuralisme en deconstructivisme, waaronder Lacan zelf zeker niet kan gecatalogeerd worden. In het differentietendenken vertrekt men van het postulaat dat vrouwen zich anders dan mannen tot de wereld verhouden, met een ander spreken en een ander "weten" dat van de generalisatie afglijdt naar het particuliere en het concrete. De droom van deze feministes is niet langer de gelijkheid tussen de seksen, maar een radicaal alternatief voor de patriarchale orde, met eigen vrouwelijke ruimtes binnen de cultuur, waarbinnen het specifiek vrouwelijke tot wasdom kan komen. De filosofe Hélène Cixous zoekt bijvoorbeeld naar ruimtes waar een vloeiende moederlijkheid heerst, buiten de masculiene dominantie waar scherpe binaire opposities schering en inslag zijn. Julia Kristeva van haar kant beschouwt het semiotische als de ruimte van een specifiek feminiën contrapunt voor de betekenaar en de fallus ⁽²¹⁾.

Freud vertrok op de hem eigen en soms onnavolgbare manier van het geslachtsverschil en leidde daaruit het grondende gebrek aan symmetrie tussen de seksen af. Lacan zou dat inzicht later vertalen als *Il n'y a pas de rapport sexuel*: in de hoogdagen van de seksuele revolutie was dit bijna blas-

femie. In haar bijdrage tot het overzichtswerk *Histoire des femmes en occident* geeft Françoise Collin een kritische bespreking van het feministische differentietendenken in relatie tot de psychoanalyse. Het differentietendenken heeft volgens haar een meer of min uitgesproken ideaalbeeld van paradijselijke harmonie tussen mannen en vrouwen, waarin de communicatiekloof tussen de seksen toch overbrugd wordt. Tevens wordt een essentialistische dualiteit gepostuleerd - mannaantal versus vrouwentaal - terwijl Freud al beseftte dat termen als masculien en feminiën niet objectief te gronden zijn en ingevuld worden met de betekenissen die elke auteur eraan wenst te geven. Op die manier hervallen de feministische differentietenk(st)ers volgens Françoise Collin ongewild in een metafysica van de seksen ⁽²²⁾.

Een vruchtbare driehoeksverhouding?

De ironie van de geschiedenis is dat feministen die zich van Lacan willen bedienen, er de vaders moeten bijnemen. Lacan had veel kritiek op de moeders van de psychoanalyse, zoals Melanie Klein. Die kritiek betreft precies de verglijdingen naar de primordiale rol van de moederbinding, die vaak geïdealiseerd wordt. Het is geen wonder dat Lacan sterk beïnvloed was door Lévi-Strauss en zijn theorie over de elementaire verwantschapsstructuren. Hij herwaardeerde de vader in zijn strikt symbolische functie, als *Nom-du-Père* die het kind uit de biologische twee-eenheid met de moeder losmaakt en in de - fallisch gegronde - symbolische orde introduceert. Hierbij kan men de bedenking maken dat moeders niet louter lichaam zijn - waar zou de moedertaal anders vandaan komen? Toch is de moeder als eerste grote Ander slechts het begin van een verhouding die nog dueel is. De vaderfunctie moet geïnstalleerd worden als derde en dus als referentiepunt, waartegen het kind zich eventueel letterlijk kan afzetten. Lacan maakt hier het hoogst belangrijke onderscheid tussen reële, imaginaire en symbo-

"Women always make the best psychoanalysts": Freuds dochter Anna op een congres van psychoanalytici, Parijs, 1957

lische vaders, die nooit helemaal met elkaar (kunnen) samenvallen⁽²³⁾. Op zichzelf is Lacans triptiek van het Reële-Symbolische-Imaginaire voor historici bijzonder werkbaar. Daarom een klein woordje uitleg, aan de hand van zijn ideeën over de vaderfunctie. De symbolische vader is een structurerend principe, een vader wiens autoriteit en onkreukbaarheid boven alle twijfel verheven is. Geen enkele reële vader, die ten aanzien van zijn kind als representant van de symbolische orde dient te fungeren, kan de symbolische vaderfunctie belichamen zonder uit zijn rol te vallen. Het kind merkt vroeg of laat dat zijn vader ook maar een mens is en zal zich een grotere vader fantaseren, een imaginaire vader, die niet over de tekorten van de reële vader beschikt⁽²⁴⁾. Hoe fundamenteel dit inzicht wel is, kan men empirisch verifiëren in de geschiedenis, waar de stoet van imaginaire vaderssubstituten zeer lang is... In tegenstelling tot de modieuze criticasters van het fallocentrisme is Lacan juist de meester van de lo-

gos en het symbolische. In zijn spoor kan de psychoanalyse hoe dan ook als een onderzoek van de grondslagen van de patriarchale orde beschouwd worden. Lacan profeteerde de ondergang van de vaderfunctie en de desastreuze effecten daarvan. Het is voor historici een uitdaging om die voorspelling op verschillende terreinen van het sociale leven te onderzoeken.

Het vrouwelijke is volgens Lacan niet "pas du tout" maar "pas tout" in de taal. Vrouwen kunnen niet onder de symbolische, op de fallus gebaseerde orde uit, maar ze kunnen er wel veel mee doen. De vraag naar eenduidigheid en autoriteit is bij vrouwen minder aanwezig dan bij mannen, tenzij de weg van de histerie wordt ingeslagen. Elke poging tot vastpinnen van De Vrouw en het vrouwelijke op één categorie betekent een onmogelijke reductie en veronachtzaamt de meerduidigheid van de taal, die een verrukkelijke waaier aan mogelijkheden opent⁽²⁵⁾. Op dit punt raakt de psychoanalyse de problematiek van het narrativisme in de (vrouwen)geschiedenis. In de analyse is het verhaal dat de analysant op een niet-lineaire, associatieve en gelaagde manier vertelt een voortborduren op de verhalen die buiten die speciale verhouding om verteld worden en werden, onder meer door de ouders en andere prominente personages. Een analyse komt neer op een herschrijven van de geschiedenis die de analysant heeft gemaakt tot wie hij of zij is. Precies in dat herschrijven dat een be- en een verwerking van het verleden inhoudt, zit de mogelijkheid van de verandering en van de keuze verscholen⁽²⁶⁾.

De clou van dit verhaal kan misschien een beetje ontgoochelen. Waar we ons bij het begin van dit artikel de vraag stelden naar de bruikbaarheid van de freudiaanse theorie voor de vrouwengeschiedenis, komen we via de omweg van het feministische gevecht met de psychoanalyse tot de conclusie dat de psychoanalyse het woord aan de vrouwen zelf geeft. De psychoanalyse leert in feite dat voor het schrijven van vrouwengeschiedenis geen "model" bestaat, ook geen psychoanalytisch

model. Het bricoleren met psychoanalytische concepten kan voor de vrouwengeschiedenis dus weliswaar verrijkend zijn, maar lijkt ons toch minder belangrijk dan de eerbied die de analyticus voor het onder woorden brengen van de levensgeschiedenis aan de dag legt. De eerbied voor het symboliseren, voor de kunst van het spreken en het schrijven, kan de poëzie in de geschiedenis terugbrengen. Want als De Vrouw niet bestaat, is het in de eerste plaats aan de vrouwen om haar telkens opnieuw uit het niets te scheppen, haar geschiedenis schrijvend of anderszins.

EINDNOTEN

- (1) Over deze roemruchte Franse psychiater, die als één van de belangrijkste denkers van de twintigste eeuw beschouwd wordt, zie de - omstreden - biografie van Elisabeth Roudinesco, Jacques Lacan. *Esquisse d'une vie. Histoire d'un système de pensée*. Paris, 1994.
- (2) Een uitwerking van de verhouding tussen Freud, de postfreudianen en Lacan omtrent de vrouw vindt men bij Paul Verhaeghe, *Tussen hysterie en vrouw. Van Freud tot Lacan : een weg door honderd jaar psychoanalyse*. Leuven/Amersfoort, 1996 (tweede druk).
- (3) Michel de Certeau, *Ce que Freud fait de l'histoire. A propos de "Une névrose démoniaque au XVIIe siècle"*. In : idem, *L'écriture de l'histoire*. Paris, 1975, p. 292.
- (4) Peter Gay, Je kunt Clio niet op de divan leggen. De psychoanalyse in de geschiedschrijving. *De Volkskrant*, 26 oktober 1985.
- (5) Alain Besançon, *Histoire et expérience du moi*. Paris, 1971; idem, *L'histoire psychanalytique : une anthologie*. Paris, 1974; Michel de Certeau, *Histoire et psychanalyse entre science et fiction*. Paris, 1987; Alphonse Dupront, *L'histoire après Freud. Revue de l'enseignement supérieur*, 1969; Saul Friedländer, *Histoire et psychanalyse. Essai sur les possibilités et limites de la psychohistoire*. Paris, 1975; Peter Gay, *Freud for historians*. New York-Oxford, 1985; A. Mitzman, Clio's antwoord aan de sfinx. Over geschiedenis en psychoanalyse. *Theoretische Geschiedenis*, 14, (1987), 1, pp. 23-37; David E. Stannard, *Shrinking history : on Freud and the failure of psychohistory*. New York, 1980 (zie ook A. Mitzman, *Psychohistory besieged. A discussion of David Stannard's Shrinking history : on Freud and the failure of psychohistory*. *Theoretische Geschiedenis*, 9, (1982), 1, pp. 37-54).
- (6) Over Freuds verhouding met vrouwen, zie Lisa Appignanesi & John Forrester, *Freud's Women*. London, 1992.
- (7) Het onderzoek van Grietje Dresen is voor het Nederlandse taalgebied een goed voorbeeld van wat historici effectief met psychoanalytische inzichten kunnen doen. *Onschuldphantasieën. Offerzin en heilsv verlangens in feminisme en mystiek*. Nijmegen, 1990.
- (8) Serge André, *Que veut une femme?* Paris, 1995 (tweede druk); Paul Verhaeghe, *op. cit.*
- (9) Duele relaties : relaties met twee, ook wel spiegelrelaties genoemd in het psychoanalytische jargon. "Duele" is beter, vanwege de weerklank van het woord "duel" of tweestrijd... al dan niet met een dodelijke afloop.
- (10) Voor een grondige lectuur van de castratietheorie verwijzen we naar Paul Verhaeghe, *op. cit.*, pp. 194-227.
- (11) Joke J. Hermens, Creatief met Freud ? Psychoanalyse en feminisme. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 16, (1995), 1, pp. 59-71.
- (12) Zie onder meer Sigmund Freud, *Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit*. In : *Sigmund Freud Nederlandse Editie*. Meppel-Boom, (*Klinische Beschouwingen*, 1); Infantiële theorieën over de seksualiteit; Bijdragen tot de psychologie van het liefdesleven. *Ibidem* (*Klinische Beschouwingen*, 2); Enkele psychische gevolgen van het anatomische geslachtsverschil; Over de vrouwelijke seksualiteit. *Ibidem* (*Klinische Beschouwingen*, 3)
- (13) Idem, *Het maagdelijkheidstaboe*. In : *Sigmund Freud Nederlandse Editie*. Meppel-Boom, (*Klinische Beschouwingen*, 2), pp. 209-210.
- (14) Geciteerd in Peter Gay, *Sigmund Freud. Zijn leven en werk*. Baarn, 1991, p. 454.
- (15) *Ibidem*, p. 467.
- (16) *Ibidem*, p. 464.
- (17) Een goede Nederlandstalige inleiding vindt men bij Antoine Mooij, *Taal en verlangens. Lacans theorie van de psychoanalyse*. Meppel, 1975. De "achterkant" van taal en verlangens, namelijk hetgeen bij Lacan het reële en het genot heet, komt echter niet aan bod bij Mooij. Zie daarvoor Paul Verhaeghe, *op. cit.* en de merkwaardige boeken van de Sloveense filosoof Slavoj Zizek, meer specifiek *The metastases of enjoyment. Six essays on woman and causality*. London, 1994.
- (18) Paul Verhaeghe, *De mythe van het matriarchaat. Psychoanalytische Perspectieven*, (1994), 23, pp. 15-23.
- (19) Joan W. Scott, *Gender and the Politics of History*. New York, 1988; Idem, *Deconstructing equality-versus-difference : or, the uses of poststructuralist theory for feminism*. *Feminist Studies*, 14, (1988), 1, pp. 35-50.
- (20) Juliet Mitchell, *Psychoanalysis and Feminism*. London, 1974.
- (21) Een Nederlandstalige inleiding tot het differentiedenken, vindt men onder meer bij Rina Van der Haegen, *In het spoor van seksuele differentie*. Nijmegen, 1989.
- (22) Françoise Collin, *Différence et différend. La question des femmes en philosophie*. In : Georges Duby, Michelle Perrot, *Histoire des femmes en Occident. Le XXe siècle*. Paris, 1992, pp. 243-273.
- (23) Paul Verhaeghe, *op. cit.*, passim.
- (24) *Ibidem*.
- (25) *Ibidem*, pp. 229-234; Serge André, *op. cit.*, pp. 279-300.
- (26) Antoine Mooij, *op. cit.*, pp. 88-97.